

УДК 159.91

БЕРЕЩУК О. М.

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (м. Київ)

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ В. Я. ДАНИЛЕВСЬКОГО

У статті запропоновано новий погляд на наукову спадщину видатного вітчизняного вченого В. Я. Данилевського у контексті становлення та розвитку психофізіології у межах України та у світовому масштабі.

Ключові слова: психофізіологія, експериментальна фізіологія, історія науки, психічні явища, головний мозок.

Початок ґрунтового формування психофізіологічної науки у світі припадає на другу половину XIX століття. Світова психофізіологія створювалася на підґрунті наукових анатомофізіологічних досліджень нервової системи та органів чуттів у нормі та патології, формувалась у зв'язку з характеристичними, фізіологічно спрямованими аспектами розвитку самої психологічної науки.

В Україні зародження наукового знання з психофізіології припадає також на другу половину XIX століття і пов'язане з розвитком експериментальної фізіології на базі відповідних лабораторій перших вітчизняних університетів Харкова, Києва, Одеси. Вивчення наукової спадщини провідних університетських учених-фізіологів зазначеного періоду з метою виявлення ідей та цілеспрямованих досліджень психофізіологічного змісту становить значний інтерес у контексті загальної реконструкції історії розвитку психофізіологічного знання в Україні.

Дослідження наукової спадщини В. Я. Данилевського вже здійснювалося низкою дослідників, які зазначали значущість наукових пошуків вченого для української та світової фізіології [1; 3; 12]. За свою тривалу і плідну науково-дослідницьку діяльність В. Я. Данилевський опублікував більше двохсот праць, у яких викладено переважно результати експериментальних досліджень. Ці роботи об'єднуються навколо таких проблем, як фізіологія нервової системи, фізіологія м'язової системи, гуморальна регуляція життєвих процесів та ін. Проте жоден з дослідників наукової творчості вченого не звернув увагу на явно психофізіологічний характер значної частини його наукового доробку. Розкрити сутність психофізіологічних пошуків фізіолога В. Я. Данилевського – мета цієї статті.

Видатний вітчизняний фізіолог В. Я. Данилевський належав до Харківської університетської фізіологічної школи. Харківська університетська фізіологічна школа була створена завдяки

зусиллям професора І. П. Щелкова. І. П. Щелков був випускником медичного факультету Харківського університету 1855 року, у 1857– захистив дисертацію, з 1858 по 1861 – перебував у закордонному відрядженні у лабораторіях таких відомих європейських учених, як Р. Вірхов, Е. Брюкке, Е. Дюбуа-Реймон, К. Людвіг та ін. Через кілька років (у 1862-1863 роках) учений створив свою фізіологічну лабораторію, обладнавши її фізіологічними апаратами, придбаними під час закордонної подорожі. Введення у дію нового Александрівського університетського уставу у тому ж 1863 році сприяло зростанню потужностей лабораторії.

Талановитий викладач І. П. Щелков супроводжував свої блискучі лекції демонстрацією фізіологічних дослідів, тим самим сприяючи залученню обдарованих студентів до наукової роботи. У лабораторії професора були зроблені перші наукові експериментальні роботи його учнів, серед яких найбільш знаними стали І. І. Мечников та В. Я. Данилевський. З ім'ям В. Я. Данилевського пов'язано розвиток харківської університетської фізіологічної школи та зокрема зародження у її межах експериментального психофізіологічного знання.

В. Я. Данилевський закінчив Харківський університет у 1874 році. Вже у 1876 році він блискуче захистив докторську дисертацію «Исследования по физиологии головного мозга». У 1878 – 1880 роках працював за кордоном у лабораторіях А. Фіка, І. Кольрауша, К. Людвіга. З 1887 по 1926 рік (з перервою між 1909 та 1917 роками) В. Я. Данилевський очолював кафедру фізіології медичного факультету, активно займаючись науково-дослідною роботою [11].

Найбільш цікавими та значущими роботами В. Я. Данилевського з точки зору історії психофізіології періоду другої половини XIX ст. були: «Исследования по физиологии головного мозга» (1876), «Электрические явления в головном мозгу» (1891), «Чувство и жизнь» (1894), «Душа

и природа» (1897), «К учению о животном гипнотизме» (1879), «Единство гипнотизма человека и животных» (1891).

У дисертаційній роботі 1876 року «Исследования по физиологии головного мозга» В. Я. Данилевський ретельно описував власні дослідження, вперше оприлюднені у Медичній Секції Товариства дослідних наук при Харківському університеті ще у листопаді 1874 року. Протягом 1873 – 1874 років у фізіологічній лабораторії професора І. П. Щелкова В. Я. Данилевський здійснив значну серію дослідів щодо впливу великих півкуль головного мозку на кровообіг та дихання, які й стали експериментальним фундаментом майбутнього дисертаційного дослідження.

Існуючі роботи історико-аналітичного характеру дослідників наукової творчості видатного вітчизняного фізіолога В. Я. Данилевського неодноразово відзначали піонерський характер цього дослідження щодо встановлення впливу вищих відділів центральної нервової системи на вегетативні функції. [2; 9; 10] «Первые указания относительно влияния головного мозга на деятельность сердца и на сосудистую систему, – писал В. М. Бехтерев, – мы находим у проф. В. Я. Данилевского... Исследования В. Данилевского, Bochefonlaine'a и Eckhard'a, наши и Миславского, Fr. Franek'a и др. показали, что раздражение мозговой коры у животных вызывает изменения сердцебиения» [2, с. 1065].

Однак, вельми важливим є зауваження, що завдання, які ставив перед собою В. Я. Данилевський у цій роботі, не були виключно загальнофізіологічні, вони містили визначені психофізіологічні орієнтири. Так, основні розділи цієї друкованої праці були присвячені впливу в мозку на серцебиття та тиск крові, на судинно-рухові рефлекс, дихання, впливу смугастого тіла на рухові та дихальні рефлекс, про що свідчать відповідні назви розділів. Проте перший з них, на який припадала третина видання, вчений присвятив своїм методологічним позиціям щодо розв'язання поставленої проблеми, які за сутністю своєю були суто психофізіологічні, і які, власне, і дозволили йому отримати позитивні результати дослідження [7].

Данилевський виходив від наступних міркувань. Такі психічні функції як емоції, воля, мислення, увага та інші безсумнівно викликають зміни у перебігу вегетативних процесів в організмі. Оскільки сіра речовина великих півкуль вважалась субстратом вищих психічних функцій, отже саме вона якимось чином впливає на характер «рослинних» явищ в організмі. Вказуючи на

попередні дослідження вчених (І. М. Сеченов, А. Фік), які апріорі допускали існування у головному мозку гіпотетичних центрів, детермінуючих появу психорефлекторних змін, своєю головною задачею вчений вважав дослідним шляхом визначити місцезнаходження та властивості цих центрів, з яких походять психорефлекторні імпульси. «Обратимся теперь к анатомо-физиологической стороне разбираемого вопроса и посмотрим, каким образом в происхождении психорефлексов принимает участие головной мозг, как орган мышления, чувствования и воли» [7, с. 7].

Ця робота виявилася серйозним дослідженням, що розкривало суттєві аспекти фізіології вегетативного супроводу психічних явищ, зокрема емоційної сфери, уваги, волі. Окреслюючи гіпотезу власних досліджень, Данилевський писав: «...я считаю себя в праве допустить, что, так сказать, первичные психорефлексы при душевных волнениях обуславливаются непосредственным влиянием больших полушарий, именно серого вещества на иннервацию сердцебиения, сосудов, половых органов и т. п. Идя далее, возможно предположить, что где-то в больших полушариях существуют определенные места, деятельность которых служит посредником между психическим побуждением и иннервацией растительных и половых органов, следовательно, между серым веществом полушарий и продолговатым мозгом. Таким образом, главное участие в этих явлениях необходимо приписать серому веществу полушарий, деятельность которого служит материальным субстратом высших психических отправлений – мышления, воли, чувства. Поэтому физиологическое исследование коркового слоя должно иметь для нас наибольшее значение» [7, с. 10].

Здійснюючи експериментальне дослідження, вчений проводив свої досліди над тваринами, фіксує електричну активність різних ділянок мозку, а також подразнює певні його ділянки за допомогою прикладених або занурених у них електродів. Головним приладом для експериментів була апаратура, розроблена Е. Дюбуа-Реймоном. За допомогою ртутного манометра фіксувалися зміни у тиску крові. Здійснювалися також заміри пульсу; фіксувалися й показники системи дихання, рухові реакції. Найсуттєвіші зміни у кровообігу та диханні були зафіксовані при електричному подразненні смугастого тіла. Схожі результати простежувалися при подразненні області сільвієвої борозни у корі півкуль.

Кожна серія дослідів з електроподразненням указаних ділянок великих півкуль головного

мозку, – результатом чого були певні зміни у кровообігу, диханні, – супроводжувалася експериментами викликання психорефлекторних вегетативних змін у відповідь на реакцію переляку, жаху внаслідок крику над вухом піддослідної тварини. Кожного разу Данилевський, порівнюючи зафіксовані результати вегетативних змін в обох варіантах дослідів, робив висновки про однозначну схожість вегетативних змін, викликаних електроподразненнями, та змін психорефлекторної обумовленості. «Сравнивая это явление с эффектами раздражения больших полушарий, нетрудно заметить между ними значительное сходство относительно формы изменения кровообращения. Это особенно ясно усматривалось в тех опытах, где при возможно одинаковых условиях попеременно были вызываемы оба эффекта. Это сходство для нас очень важно; оно до некоторой степени позволяет признать психорефлекторный характер для эффектов раздражения полосатого тела и серого вещества» [7, с. 32]. Наступним етапом проводилося видалення півкуль з метою встановити залежність між кінцевим мозком та наявністю отриманих психорефлексів. Реакції зберігалися тільки за умови нешкодженості півкуль, що ще раз підтверджувало ідею про визначний вплив великих півкуль на виникнення психорефлексів.

Ідея впливів психічної активності на вегетативні процеси в організмі у подальшій науковій творчості вченого вже у ХХ ст. знайшла своє відображення та розвиток у його дослідженнях з ендокринології. В. Я. Данилевський, якого вважають одним із засновників ендокринології у колишньому Радянському Союзі, наголошував на пріоритетній ролі психогенних чинників у хімічній регуляції функцій організму.

У 1891 році В. Я. Данилевський видав статтю «Электрические явления в головном мозгу», яка виявилася певним підсумком та доповненням до експериментальних наукових пошуків 1873-1875 рр., що були узагальнені вченим у дисертаційному дослідженні 1876 р. «Исследования по физиологии головного мозга». Намагаючись показати власну участь в історії відкриття функціональної електричної реакції кори великих півкуль, учений подає розширені дані експериментів тих років, які дійсно свідчать про факт майже одночасного та цілком незалежного відкриття біоелектричних явищ мозку вченими: Р. Кетон (1875) та В. Я. Данилевським (1875, 1876).

Пріоритет В. Я. Данилевського як засновника електрофізіології мозку є визнаним і підтверджувався неодноразово дослідниками історіог-

рафії цього питання. Значущість питання відкриття біоелектричних явищ мозку для розвитку психофізіології є також беззаперечною.

У контексті реконструкції історії психофізіології значної уваги заслуговує висловлення самого В. Я. Данилевського щодо наукової мети власних розвідок у галузі електрофізіології центральної нервової системи, яка за сутністю своєю була суто психофізіологічною: «Главная или ближайшая задача моих опытов заключалась в том, чтобы исследуя электрическую реакцию большого мозга, тем самым проследить развитие и ход эмоциональных психических процессов, развивающихся у животного при действии определенного внешнего раздражителя; исследованием в этом отношении разных отделений мозга давалась возможность аналогично психомоторным центрам определить локализацию психосенсорных аппаратов» [6, с. 84].

В. Я. Данилевський підкреслював: «Вышеизложенные примеры из моих опытов, произведенных 15 лет тому назад, несомненно показывают, что процессы возбуждения, возникающие в большом мозге под непосредственным влиянием внешних чувственных раздражений, сопровождаются характерными электродвигательными явлениями. ...Таким образом, изучение электрических явлений в головном мозгу дает возможность исследовать те объективные материальные процессы, которые представляют собой субстрат для субъективных психических явлений» [6, с. 88].

1889 року на з'їзді руських лікарів у промові під назвою «О влиянии внешней природы на развитие душевной деятельности» В. Я. Данилевський прямо вкаже на свої експериментальні психофізіологічні орієнтири у науковій діяльності, радячи учасникам зібрання «прежде, чем строить теории, накапливать положительные знания в области психофизиологии» [12, с. 60].

З 1896 року у науковій пресі починають з'являтися повідомлення про результати досліджень В. Я. Данилевського у ще одному з напрямків електрофізіології, а саме – вивченні фізіологічної дії електрики на відстані, біологічному впливу коливань електричного поля. Вже на початку ХХ століття Данилевський вивчає вплив електромагнітних коливань на центральну нервову систему та процеси утворення рефлексів, тобто на психічну діяльність організму. Результати даних фізіологічних досліджень ученого отримали належну позитивну оцінку і набули подальшого розвитку у роботах відомого учня І. М. Сеченова – ученого І. Р. Тарханова та інших

фізіологів, які у подальшому займалися вивченням поведінкових реакцій організму в умовах коливань електромагнітного поля [12, с. 259].

В історії фізіологічної науки В. Я. Данилевському належить справедливе визнання, як піонера у галузі експериментальних досліджень фізіологічних аспектів явищ гіпнозу. Ці дослідження отримали навіть міжнародну відомість саме у контексті розвитку світової фізіології психічного, оскільки у 1889 році В. Я. Данилевський представляв результати своєї наукової діяльності у цьому напрямку на Першому міжнародному з'їзді психологів у Парижі, який мав тоді назву «міжнародного конгресу фізіологічної психології» [4].

Особливої уваги заслуговує питання методологічних позицій ученого щодо психофізіологічної проблеми. Всі роботи історико-наукового характеру, присвячені розвитку фізіологічної науки, у яких є посилання на наукову творчість В. Я. Данилевського, демонструють його однозначні матеріалістичні погляди на природу психіки та питання взаємозв'язку психіки та мозку [12].

Однак, ретельний аналіз оригіналів робіт ученого переконливо доводить, що ця інформація є викривленою. В. Я. Данилевський дотримувался інших позицій у розумінні взаємовідносин психічного та тілесного. «Мне кажется, что из приведенного в тексте изложения явствует невозможность непосредственного выведения психического явления из мозгового материального акта, как бы последний ни был нами изучен в совершенстве. Эта невозможность, однако, не происходит из ограниченности человеческого познания, но обуславливается неправильностью постановки задачи и чрезмерною, так сказать, ее требовательностью подобно следующим примерам: из цвета струны невозможно вывести ни звукового ощущения, ни даже тона её звучания; из формы предмета нельзя вывести ускорения его движения; из химического состава данного предмета нельзя вывести скорости его падения, из состава красок нельзя вывести содержания написанной ими картины; из материального богатства данного лица нельзя вывести его врожденных вкусов, склонностей и т. п. *Разнородные вещи не могут быть выводимы непосредственно одна из другой.* ...Если бы наука когда-либо в точности определила все материальные мозговые акты соответственно каждому данному психическому акту, то и тогда о выведении второго из первого не могло бы быть и речи» [8, с. 61].

Отже, як бачимо, В. Я. Данилевський, дослідження якого знаходилися в авангарді світової експериментальної психофізіологічної науки, дотримувался ідей паралелізму у розумінні співвідношення психіки та мозку, стояв на боці позицій Е. Дюбуа-Реймона, К. Людвіга, В. Вундта, Г. Спенсера та багатьох інших учених тих часів про неможливість пізнати остаточно сутність психічних явищ, особливо пояснюючи їх матеріальними причинами.

Надбання В. Я. Данилевського у галузі фізіології психічного заслуговують на визнання та вочевидь становлять невід'ємну частку наукової скарбниці світової психофізіології. У дослідження виявилось також ще одним доказом однієї з відомих закономірностей історико-наукових розвідок – кожний етап розвитку науки визначає нові орієнтири для здійснення історичних пошуків у сфері її минулого. Зміна ідеологічних засад формування наукового знання, еволюція його методологічних підходів відкривають нові перспективи об'єктивної реконструкції процесів становлення та розвитку науки.

Список використаних джерел

1. Белецкая О. М. Пример служения: сборник трудов В. Я. Данилевского и материалов о его деятельности / О. М. Белецкая (научн. ред. и сост.). — Х. : Форт, 2007. — 528 с.
2. Бехтерев В. Основы учения о функциях мозга / В. Бехтерев. — СПб. 1906. — С. 1065.
3. Воронцов Д. С. Нариси з історії фізіології в Україні / Воронцов Д. С., Нікітін В. М., Серков П. М. — К. : Вид-во АН УРСР, 1959. — 256 с.
4. Грот Н. Психологический съезд в Париже / Грот Н. // Вопросы философии и психологи. — Кн. 1— М., 1889. — С. 1—17.
5. Данилевський В. Я. Исследования над влиянием головного мозга на дыхание и кровообращение / В. Я. Данилевский // Протокол заседания медицинской секции Общества опытных наук при Харьковском университете. — Х., 1874. — С. 11—14.
6. Данилевский В. Я. Первые отечественные исследования по энцефалографии / Данилевский В. Я., И. М. Сеченов, Б. Ф. Вериги [Сост. Г. В. Архангельский]. — М., 1949. — 192 с.
7. Данилевский В. Я. Исследования по физиологии головного мозга / В. Я. Данилевский. — М., 1876.
8. Данилевский В. Я. Душа и природа / В. Я. Данилевский. — Харьков, 1896. — 92 с.
9. Коштоянц Х. С. Очерки по истории физиологии в России / Х. С. Коштоянц. — М. : Изд-во АН СССР, 1946. — 494 с.
10. Пшоник А. Т. Кора головного мозга и рецепторная функция организма / А. Т. Пшоник. — М., 1952.
11. Физиологические науки в СССР: Становление, развитие, перспективы / [отв. ред. Н. П. Бехтерева]. — Л. : Наука, 1988. — 479 с.
12. Финкельштейн Е. А. Василий Яковлевич Данилевский – выдающийся русский биолог, физиолог и протистолог / Е. А. Финкельштейн. — М. : Изд-во АН СССР, 1955. — 292 с.

БЕРЕЩУК Е. Н.**ПСИХОФИЗИОЛОГИЧНЫЕ АСПЕКТЫ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ В. Я. ДАНИЛЕВСКОГО**

В статье представлен новый взгляд на научное наследие физиолога и психолога В. Я. Данилевского в контексте становления и развития отечественной и мировой психофизиологии.

Ключевые слова: психофизиология, экспериментальная физиология, история науки, психические явления, головной мозг.

BERESHCHUK E. N.**PSYCHOPHYSIOLOGICHERNYE ASPECTS OF SCIENTIFIC HERITAGE V. YA. DANILEVSKOGO**

The article presents a new look at the scientific heritage of the physiologist and psychologist V. Danilevsky in the context of the establishment and development of national and world psychophysiology.

Keywords: psychophysiology, experimental physiology, history of science, mental processes, brain.

Стаття надійшла до редколегії 17. 09. 2013 року.

УДК 159. 9

БОНДАР К. В.

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЖІНКИ ДО ВЛАСНОЇ ТІЛЕСНОСТІ

У статті проаналізовано психологічні особливості ставлення сучасної жінки до власної тілесності, зокрема розглянуто шість значущих областей, у яких жінка «зустрічається» зі своїм тілом: естетика, дітонародження, сексуальність, діяльність, довголіття, а також гендерна ідентичність. Особливості психологічного ставлення жінки до власної тілесності пов'язуються з її успішністю у життєдіяльності.

Ключові слова: тілесність, ставлення жінки до власної тілесності, естетика, дітонародження, сексуальність, діяльність, довголіття, гендерна ідентичність, тіло.

У сучасному світі жіноче тіло є особливим фокусом уваги культури, що на рівні індивідуальної свідомості відбивається у високій значущості та актуальності проблематики ставлення до себе в аспекті тілесності. У статті ми розглянемо деякі суттєві риси і типові протиріччя, притаманні цьому відношенню.

У самовідношенні сучасної жінки особливою актуальністю наділене ставлення до себе в аспекті тілесності. Незважаючи на інтерес культури й особистості до індивідуального тілесного буття, це питання не знаходить належного наукового осмислення. У статті ми зосередимося на змісті даного відношення і спробуємо відтворити розширену картину «тіла».

Спираючись на ідеї С. Л. Рубінштейна, Є. Б. Старовойтенко та А. Ленгле, ми виділили шість значущих областей, у яких жінка «зустрічається» зі своїм тілом: естетику, дітонародження, сексуальність, діяльність, довголіття, а також гендерну ідентичність. Саме у них, на нашу думку, особистісне ставлення кристалізується і знаходить своє ціннісно-смісловне наповнення. У названих сферах жінка одночасно пере-

живає зв'язок із собою і виявляє протиріччя, породжувані цим зв'язком, що дозволяє розглядати їх як області проблематизації тілесності. Опишемо кожен сферу більш детально, роблячи акцент на гармонійних і потенційно конфліктних формах відношення.

Естетика. Історично фізична привабливість виступала важливою характеристикою особистості жінки і значущим параметром її самовідношення. У разі гармонійного відношення жінка сприймає красу як складне поєднання нюансів, глибоко співвідносить свою зовнішність із внутрішнім світом, через естетичний вимір обрамляє і виражає себе, доглядає за своєю красою і цінує її в інших жінках.

Можна виділити три варіанти протиріччя у цій області. У першому випадку жінка орієнтується тільки на зовнішні зразки, судить про себе поверхнево, порівнює себе з іншими на основі формальних ознак (розміру, форми тіла тощо). Естетичним ідеалом при цьому виступає статичне зображення чи застигла статуя. В іншому випадку жінка нехтує естетичним виміром, що породжує суперечності у взаємодії з цінностями сучасної